

Christine van Eerd

Een Poolse, Duitse, Nederlandse vrouw in Indië

Het migratieverhaal van Elisabeth Zawiselski¹

Pasfoto uit mei 1939, vlak voor Elisabeth vertrok naar Nederlands-Indië.

‘Wij zijn een rare familie’, zei mijn oma altijd. Ze heeft wel eens verhalen verteld over haar migratiegeschiedenis, en mijn betrokkenheid bij dit boek werd aanleiding om haar hierover te interviewen. Vaak gaat het bij migratie om twee landen, het land van herkomst en het land van vestiging. Het verhaal van mijn oma laat zien dat min of meer toevallige omstandigheden tot meerdere migraties binnen één mensenleven kunnen leiden. Mijn oma is van Poolse afkomst, maar werd in Duitsland geboren. Ze werd in de jaren twintig naar een pleeggezin in Nederland gestuurd en keerde nooit meer terug naar haar geboorteland. Door haar huwelijk met een officier van het KNIL² vertrok zij vlak voor de Tweede Wereldoorlog naar Nederlands-Indië. Na de oorlog keerde ze met haar kinderen terug naar Nederland, ditmaal voorgoed.

EEN POOLS MEISJE IN DUITSLAND

Mijn oma, die in 1912 in de Duitse industriestad Dortmund werd geboren, was het derde kind van de Poolse Anton en Elsbietta Zawiselski. Zij kreeg dezelfde naam als haar moeder, maar dan de Duitse variant: Elisabeth. Haar vader werkte als gastarbeider bij de aanleg van een nieuw kanaal. In eerste instantie was hij alleen vertrokken, maar al snel liet hij zijn vrouw overkomen. Het verhaal gaat dat Anton Zawiselski zijn vrouw onder druk heeft gezet door hun zoon mee te nemen naar Duitsland. Zij zou dan vanzelf wel volgen. En inderdaad: hoewel Elsbietta liever bij haar familie in Biscowice had willen blijven, vestigde zij zich met haar dochtertje bij haar man en haar zoontje in Dortmund. Uiteindelijk is zij in Duitsland gebleven tot haar dood in 1953.

Het gezin Zawiselski woonde in het centrum van Dortmund. In een groot huis betrokken ze drie kamers; een wc en een fonteintje deelden ze met twee andere families. ‘Wij hadden daar geen contact met andere Polen. Wij woonden ook niet in de Poolse wijk. Die woonden buiten Dortmund en wij woonden midden in de stad.’ Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, liet Anton Zawiselski het gezin achter. Hij werd bij de staatsspoorwegen ingezet als tolk, omdat hij Pools, Russisch en Duits sprak. Vlak na de

oorlog is hij op een van zijn omzwervingen overleden, maar de precieze omstandigheden van zijn dood zijn niet bekend. Vanaf het eerste oorlogsjaar moest Elsbieta het dus alleen redden in een vreemd land, waarvan ze de taal nog maar nauwelijks sprak. 'Mijn moeder wist de weg niet goed in Duitsland, ze kende de regels niet. Daarom heeft ze ook nooit de uitkeringen gekregen waar ze recht op had.' Met verschillende baantjes kon ze de eindjes net aan elkaar knopen en haar vier kinderen in leven houden. 'Er was niets. Ik

Elisabeth voor haar huis in
Schagerbrug, 1934.

herinner me wel knolraap, dat eet ik tot vandaag toe niet, maar dat was wat moeder had. Dikke schijven sneed ze ervan en die roosterde ze op het vuur en dat was ons eten. Er was niets!

KROKODILLETRANEN

Elisabeth ging in Dortmund naar de kleuterschool en later naar de lagere school. Van discriminatie van 'polakken' kan zij zich niets herinneren, maar één gebeurtenis staat haar nog wel helder voor ogen: 'We moesten op school leren breien. Ik zie de juffrouw nog voor me, met een zwart schort en met houten pennen en een hele dikke rode draad. Insteken, omslaan, doorhalen, en dat deed ze voor. En ineens zei ze, kom jij eens en doe het ook. Dat ging niet en ik begon te huilen en toen zei ze: 'Du Pollack, mit deinen Krokodilstränen!' Dat heb ik nooit vergeten!'

Elisabeth sprak met haar moeder Pools, maar op school en op straat was Duits de voertaal. Het besef dat ze tweetalig was, kwam pas toen ze als klein meisje bij een Poolse tante ging logeren, die even buiten Dortmund woonde. 'Ik was bij die tante en we lagen in bed en toen zong die tante een Pools slaapliedje. Mijn tante zei:

'Dat betekent mamma moet opstaan en jullie liggen lekker in bed te lachen'. En toen besepte ik voor het eerst dat er twee talen waren.' Veel is er niet blijven hangen van de Poolse taal, slechts enkele woorden weet ze zich nu nog te herinneren. Maar dat slaapliedje kan ze nog helemaal zingen.

Niet lang na de Eerste Wereldoorlog leerde moeder Elsbieta, volgens de geruchten via een contactadvertentie, een man kennen waarmee ze al snel hertrouwde. Samen met haar vier kinderen vertrok zij naar Dorsten in het Ruhrgebied, waar haar echtgenoot een baan had bij de mijnen. Van het spaargeld werd een stukje grond gekocht, waarop ze een huis bouwden. De toekomst leek weer wat florissantier te worden. Maar de economische crisis door de bezetting van het Ruhrgebied in 1921 bracht nieuwe problemen.³ De oudste zus van mijn oma hield het verarmde Duitsland voor gezien en vertrok naar Nederland. Zij kon terecht bij de familie Wolters in Utrecht en zorgde ervoor dat de kleine Elisabeth als pleegdochter in dat gezin werd opgenomen.

SCHOOLTijd IN NEDERLAND

Mevrouw Wolters, die al snel tante werd genoemd, was een weduwe die met haar schoonvader een groot huis bewoonde. De eerste jaren vond Elisabeth het niet makkelijk om te wennen. 'Ik moet zeggen dat het moeilijk was, omdat de mentaliteit in Nederland anders was. Blijkbaar had ik erg lange tenen, ik bedoel, hier zeiden ze dingen die wij nooit zouden zeggen. Ze zeiden ijskoud tegen je: 'Je bent gek'. Dat was bij ons zo iets verschrikkelijks. Voordat ik doorhad dat dat niet zo gemeend was...'

Op school leerde Elisabeth al snel Nederlands. Binnen een maand kon ze zich redden, hoewel ze ook vergissingen maakte. 'Kinderen op school hebben me het Onze Vader zo geleerd: 'Geef ons heden ons dagelijks brood en 's zondags een beschuitje'. En ik dacht dat dat zo hoorde.' De school viel haar erg mee, in vergelijking met het Duitse onderwijs. Ze kreeg geen huiswerk en het niveau lag ver onder dat wat ze gewend was. Het grootste verschil vond ze dat er op de Nederlandse school haast niet werd gezongen.

Na de lagere school ging Elisabeth naar de mulo en later naar de driejarige HBS. Ze zou onderwijzeres worden. Maar voordat ze met die opleiding kon beginnen, werd mevrouw Wolters ernstig ziek. Zij werd opgenomen in een Amsterdams ziekenhuis en overleed daar na enkele maanden. De veertienjarige Elisabeth werd opgenomen bij kennissen van 'tante', het joodse gezin Grossman. 'Dat is de mooiste tijd van m'n leven geweest.' In het Amsterdam van het eind van de jaren twintig bloeide het culturele leven. 'Ze namen me overal mee naartoe: theater, concerten, alles. Ik heb

toen het cabaret van Heintje Davids gezien en de grote revues van de Bouwmeesters, maar we gingen ook naar lezingen in Felix Meritis.'

Het katholieke Pools-Duits-Nederlandse meisje werd vanaf die tijd ook ingewijd in de joodse cultuur. Maar ze mocht haar achtergrond niet verloochenen. 'Ze stuurden me naar de kerk. In het begin werd ik erheen gebracht, maar naderhand zeiden ze: 'Je weet het nu, en jij gaat je plichten doen'. Maar ondertussen kregen de kinderen les van een joodse leraar. Die kwam in het Hebreeuws bidden en ik bad gewoon mee! Het meeste mocht ik meedoen, zelfs het paasfeest, en dat wás wat!' De familie Grossman woonde in de Amsterdamse Plantage-buurt, een wijk waar veel welgestelde joden woonden. Volgens de joodse leer mogen zij op sabbat niets doen, vooral geen (elektrische) apparaten aanraken. Daarom ging Elisabeth op zaterdag alle huizen in de buurt langs om de lichten aan te doen.

SCHAGERBRUG

Nadat Elisabeth de HBS had afgemaakt, ging ze weer terug naar Utrecht. Haar oudere zuster was inmiddels met een Nederlandse arts getrouwd en die regelde dat ze een verpleegstersopleiding in het ziekenhuis kon volgen. Die opleiding heeft ze niet kunnen afmaken, omdat ze in 1933 haar eerste man ontmoette, waarmee ze binnen zes weken trouwde. 'Ik zat in de trein en die schokte plotseling. Ik viel toen bij een man op schoot waarmee ik aan de praat raakte. En een week later heeft hij me in het ziekenhuis opgebeld, hoewel je niet gebeld mocht worden. Nou en toen was ik getrouwd voordat ik het wist. Maar toen we trouwden dacht ik: mijn god, wat heb ik gedaan! Eerlijk waar.'

Jacob Zwart was secretaris van het Waterschap in Schagerbrug. 'Het werd slecht betaald hoor, maar het was een goede baan.' Elisabeth vond het moeilijk om te wennen in het Noordhollandse dorpje en de eerste jaren werden gekenmerkt door verveling. Ze had niet veel om handen, want het huishouden werd door bedienden gedaan. Toen na drie jaar hun zoon werd geboren, veranderde dat enigszins.

Maar een zorgeloos gezinsleven was Elisabeth kennelijk niet gegund. Toen hun zoon een paar maanden oud was, werd hun huis door brand verwoest. Een schoorsteenbrandje werd te laat ontdekt en Elisabeth kon de baby op het nippertje uit het huis redden. Omdat Jacob toch binnenkort burgemeester van Schagerbrug zou worden, kon het gezin alvast de burgemeesterswoning betrekken. Maar op een mooie, hoewel windrige dag gebeurde er een ongeluk:

‘We zaten in de tuin en plotseling viel er een deur, die los tegen de schuur stond, op zijn hoofd. Eerst leek het mee te vallen, maar ’s avonds raakte hij buiten bewustzijn. Het dichtstbijzijnde ziekenhuis was in Amsterdam. Daar zijn we stapvoets in een koetsje naar toe gereden. Maar hij is toen diezelfde nacht nog overleden. Ik logeerde bij mijn zuster en ze hebben ons nog proberen te waarschuwen, maar wij hebben niets gehoord. De volgende morgen hebben ze het me in het ziekenhuis verteld.’

En daar stond de jonge weduwe. Met haar zoon van nog geen jaar moest ze de dienstwoning binnen drie maanden verlaten. Van het pensioen dat ze kreeg, kon ze aardig rondkomen, dus huurde ze een etage in Amsterdam. Ze was van plan nooit meer te trouwen, maar weer liep haar leven anders dan gepland.

NOG EEN OVERHAAST HUWELIJK

In 1938 ontmoette Elisabeth bij kennissen de KNIL-officier en eeuwige vrijgezel Fons Voetel. Hij was tijdelijk op verlof uit Nederlands-Indië om in Nederland een opleiding aan de Hogere Krijgsschool te volgen. Zijn voortvarende huwelijksaanzoek overrompelde haar, maar ze stemde wel in. Er kon echter niet meteen getrouwd worden omdat Elisabeth nog geen jaar weduwe was. Ook moest er nog toestemming aan haar moeder in Duitsland worden gevraagd.⁴ Het geplande huwelijk werd vervroegd door de dreiging van de Tweede Wereldoorlog. Fons moest direct terug naar Indië. Het burgerlijk huwelijk werd snel geregeld en de toestemming van haar moeder werd vervangen door een eed bij de kantonrechter. De huwelijksinzegening in de kerk vond plaats op de ochtend dat de boot vertrok. Voor ze het goed en wel beseftte was Elisabeth met haar zoontje en haar kersverse echtgenoot op weg naar Nederlands-Indië. ‘Alles was nieuw, ik wist van niks, ik ben echt onvoorbereid daarheen gegaan.’ Haar man probeerde haar een beetje Maleis te leren, als voorbereiding op het nieuwe vaderland. ‘Aan boord gaf mijn man me een rood-wit-blauw boekje, *Maleis in een maand*. En als ik dan aan het wandelen was aan boord, dan stak hij het boekje omhoog om me terug te roepen naar de hut. Iedere dag moest ik Maleis leren.’

De reis naar Indië duurde toen zes weken; vanwege de oorlogsdreiging was de kortere route via het Suez-kanaal niet mogelijk. Toen ze vijf dagen op de boot zaten, hoorden ze het nieuws dat Polen gecapituleerd had voor de Duitse invasie. Als dochter van Poolse ouders moeten deze berichten verwarrend zijn geweest. De hooggespannen verwachtingen van een nieuw leven in de Indische archipel hielden haar echter meer bezig.

Op weg naar Nederlands-Indië maakte de boot een tussenstop in Lourenço Marques, het huidige Maputo in Mozambique. Elisabeth zag voor het eerst zwarte vrouwen en trok zelf ook veel bekijks.

Na aankomst in Indië woonden ze eerst een paar maanden in een hotel in Malang op Java. 'In dat hotel had ik meteen een baboe, een wasbaboe. Mijn man moest iedere ochtend naar de kazerne en dan zei hij: 'Bedenk wat je moet zeggen tegen de baboe', en dan schreef ik dat op. Op een dag werd ik echt zenuwachtig. De baboe knielde hier neer en knielde daar neer. Ik zeg 's avonds: 'De baboe wil wat, maar ik word er geen wijs uit'. Nou dat waren houtskooltjes om in het strijkijzer te doen. Dat moet je maar weten!'

Na drie maanden kregen ze een militaire woning toegewezen, maar een echt gezinsleven hebben ze daar niet gehad. Fons werd overge-

plaatst naar Surabaja en Elisabeth zat dus alleen. 'Ik was echt bang. Ik sliep de hele nacht met licht aan, en 's morgens dan deed ik de luiken open en dan kon ik pas slapen. Echt bang was ik, geen wonder, helemaal alleen daar. En ik kende nog niemand.'

EEN LUXE TREINREIS NAAR BANDUNG

Toen Elisabeth zeven maanden in verwachting was van haar tweede kind, werd haar man weer overgeplaatst, naar Bandung dit keer. Bepakt en bezakt gingen ze per trein, vergezeld door de bedienden, op reis. 'Nou dat is natuurlijk nogal een reis, en die heb ik gemaakt per luxe trein met een eigen compartiment. Ik kan me die reis nog goed herinneren want ik was zo ziek als een hond.'

In Bandung vestigden ze zich eerst weer in een hotel, kort daarop betrokken ze een luxe bungalow en tot slot kregen ze eindelijk een eigen militaire woning toegewezen. Daar hebben ze anderhalf jaar gewoond. Elisabeth beviel in november 1940 van een dochtertje, mijn moeder. Bij het huishouden werd ze geholpen door vijf bedienden: een wasbaboe, een kokkie, een boy, een tuinjongen en een paardenverzorger. Haar man kwam alleen in het weekend naar huis. Zoals het een respectabele koloniale familie betaamt, werd die vrije tijd besteed aan het afleggen van officiële visites.

De Japanse inval in Indonesië in 1942 maakte een einde aan het idyllische leven in de tropen. Fons werd als KNIL-officier op het nippertje uit Indië weggestuurd, zodat hij niet krijgsgevangen kon worden genomen. Iedereen dacht dat de bezetting niet lang zou duren en de overheid probeerde zoveel mogelijk officieren te evacueren om de bevrijding van Indië voor te bereiden. Fons mocht aan niemand vertellen dat hij weg zou gaan, en plichtsgetrouw als hij was, vertelde hij het zelfs zijn vrouw niet. Met het laatste vliegtuigje vertrok hij naar Australië en hij heeft de rest van de oorlogsjaren in Engeland doorgebracht. Elisabeth wist niet waar hij zat. 'Drie dagen heb ik hem gezocht, drie dagen wist ik niet waar hij was. Daarna ontving ik een briefje dat hij in het vliegtuig had geschreven.'

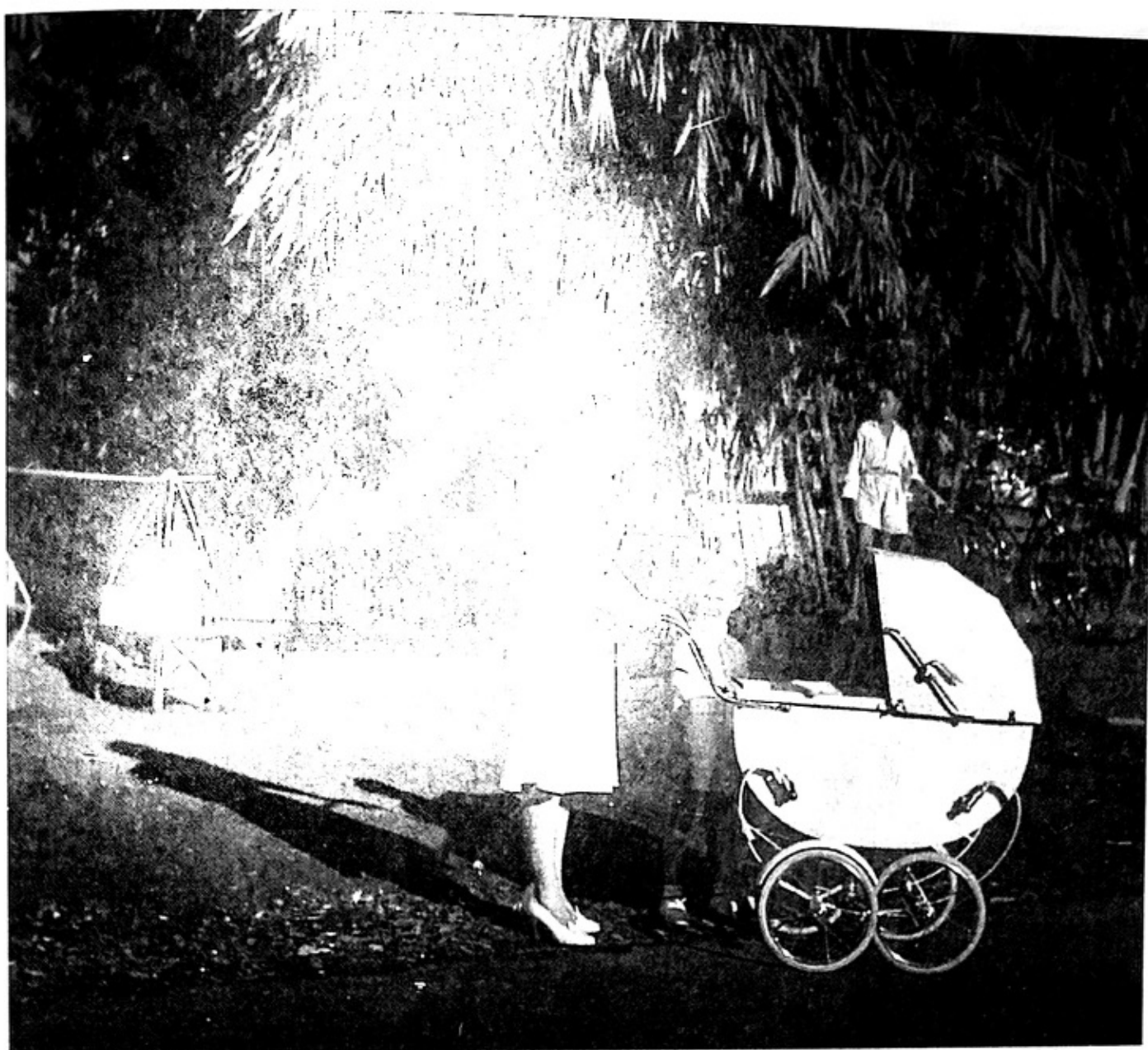
RUIM DRIE JAAR VAN KAMP NAAR KAMP

Kort nadat haar man was vertrokken, werd hun huis door de Japanners opgeëist. Elisabeth mocht maar een paar dingen meenemen: de kinderbedjes, wat kleren en etenswaren. De meubels en boeken werden door de Japanners naar buiten gesmeten. Een zak met tweeduizend zilveren guldens wist ze nog net te redden. Samen met vier andere gezinnen betrok ze een andere woning in Bandung. Vanaf nu moest ze het zonder bedienden redden. Al snel

Fons in gala-uniform ter gelegenheid van koninginndag, Malang 1940.

Elisabeth in Bandung met haar zoon en pasgeboren dochter. De kinderwagen werd overgenomen van een Nederlandse apothekersvrouw.

daarna kwam de oproep dat ze zich voor het kamp moest melden. Alle Nederlanders werden in een aparte wijk geconcentreerd. 'En daar zat je. Het nare was, in het begin kregen we wel ingrediënten, maar niemand kon dat koken. Dat kenden we niet.' De meeste Nederlanders in Indië aten nog vrij veel Nederlandse gerechten. Men kon Hollandse groente kopen, maar dat was wel erg duur. Ook werd er door de vrouw des huizes zelden gekookt, daar had je immers personeel voor. 'Er is toen een Indische mevrouw in het kamp gekomen om ons te leren koken. Maar toen kregen we al snel geen ingrediënten meer. In het begin was het kamp nog open, dat je eruit kon, maar ineens werd het gesloten. Toen moesten we dus van de gaarkeuken eten.'

Na ongeveer een jaar werden ze overgeplaatst naar een ander kamp, Solo, in de buurt van Malang. 'Toen heb ik dus datzelfde traject gemaakt als twee jaar eerder. Maar nu in een geblindeerde trein, met twee kleine kinderen, zittend op één bil, geen wc, en toen ben ik niet ziek geweest!'

Er waren nogal wat verschillen tussen de Indische kampen. 'In Solo hebben we het in het begin geweldig gehad. Daar was een kampcommandant die had gestudeerd in Genève. Die vond dit maar vervelend, hij kon niet anders. En toen zei die ook: 'Luister eens, wat ik binnenkrijg, dat krijgen jullie, maar je moet je wel aan de regels houden'. Nou dat was voor ons een luxe kamp, we kregen vlees!' Maar die luxe moet niet al te letterlijk worden genomen. 'We

woonden daar in barakken. Een loods met banken, ieder had veertig centimeter, dus ik had één meter twintig met z'n drieën. En dan hadden we een plankje en daar stond al ons hebben en houden, en dat was het. De grond was klei, als het regende was het een modderboel, verschrikkelijk. Je had een koffer, en mijn matras hadden ze gestolen onderweg, want er werd gestolen als raven. Als je een beha aan de waslijn hing, moest ik mijn zoon eronder laten zitten, anders was die weg. Je kon niets meer kopen, dus ze pikten alles. Onder elkaar hoor!'

Via het opgedragen werk voerde Elisabeth haar vorm van klein verzet. 'Toen moest ik doodshandschoenen naaien voor de Jappen. Dat zijn van die witte handschoenen, die kregen alle Jappen aan als ze dood waren. Maar die heb ik allemaal van boven dichtgenaaid.' Enige tijd later werden ze weer naar een ander kamp verplaatst. 'Toen zijn we naar Muntijan gegaan, dat was een klooster. Ik geloof voor driehonderd mensen en daar zaten we met vijfhonderd in. Geen wc's, water kwam binnen, de drollen van de inlanders zwommen erin, en daarvan moesten we drinken, eten, wassen. Muntijan was iets ontzettends want als we eten kregen, kregen we het om elf uur 's nachts.'

Achteraf viel Muntijan nog mee, in vergelijking met het volgende kamp.

'Ineens moesten we opbreken. En we dachten dat we vrij waren. In een open trein, niet geblindeerd gingen we op reis, en we kregen een ei! Maar toen kwam ik in Banjubiru, en dat is het ergste kamp geweest. We kwamen toen in oude officiershuizen terecht. Daar zaten we in één kamer met 36 mensen, met één wc en met water dat niet liep. We kregen daar kedeleh-bonen te eten, en daar kreeg je buikloop van.'

BEVRIJDING

Op 21 augustus 1945 hoorden ze eindelijk dat ze bevrijd waren, hoewel de oorlog met Japan al een week eerder afgelopen was. De Nederlanders konden echter niet weg uit de kampen omdat ze bedreigd werden door de Indonesische vrijheidsstrijders, die onafhankelijkheid nastreefden. De Japanners die hen tot die tijd gevangen hadden gehouden, moesten hen nu beschermen tegen de nationalistten. Het duurde nog ruim een maand voordat Elisabeth nieuws van haar man kreeg, maar eindelijk kwam er toch bericht dat hij haar zo snel mogelijk zou laten ophalen. Na een spannende reis met bus, vliegtuig en vrachtauto kwam ze eindelijk in Bandung aan, waar ze Fons borrelend in een hotel aantrof. 'Toen gaf hij mij een ring met twee briljanten, die hij van zijn eerste salaris in Australië had gekocht. Maar ik dacht, wat moet ik met die ring, ik wil zeep!'

Het herenigde gezin betrok een woning in Batavia, maar het werd al snel duidelijk dat Nederlanders daar niet konden blijven. In 1947 keerde Elisabeth samen met de kinderen terug. Haar man kon pas een jaar later weg, toen hij wegens pensioen het KNIL kon verlaten. Het onbegrip voor hun situatie tijdens de oorlog in Nederlands-Indië steekt nog steeds: 'We konden aan de Nederlanders niets kwijt. Zij kwamen altijd meteen met verhalen over de hongervinter. En dan zeiden ze ook: 'Jullie hebben het vroeger goed gehad, voor de oorlog'. Het interesseerde ze geen barst.'

Inmiddels woont mijn oma al weer bijna vijftig jaar in Den Haag. Ze woont in een buurt waar veel, zoals zij dat noemt, oud-Indisch-mensen wonen. Ze kookt rijsttafel als de beste, maar is verder een 'echte' Nederlandse. Hoewel, ze maakt Duitse kruiswoordpuzzels en ze was vreselijk trots toen er een Poolse paus gekozen werd. En op tachtigjarige leeftijd overwon Elisabeth haar vliegangst voor een reisje naar het geboorteland van haar ouders.

NOTEN

¹
Alle achternamen in dit artikel zijn pseudoniemen.

²
KNIL betekent Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. Dit leger vormde de militaire macht in Indië toen het nog een kolonie van Nederland was.

³
Toen Duitsland de herstelbetalingen

voor de Eerste Wereldoorlog niet kon betalen, heeft Frankrijk het Ruhrgebied bezet. Stakingen en fabriekssluitingen leidden tot hevige inflatie en armoede in dit gebied.

⁴
In 1939 had je nog tot 28-jarige leeftijd toestemming van je ouders nodig om te trouwen. Vrouwen werden wel meerderjarig zodra ze trouwden.